

A németalföldi kultúrtér – magyar áthallásokkal

Hollandia, Belgium és a Dél-afrikai Köztársaság nyelv- és oktatáspolitikája az 1990-es években

Az utóbbi évtizedek társas létét vizsgáló hazai és nemzetközi irodalomban egyre gyakrabban vetődik fel az a kérdés, hogy a jelenlegi pluralizálódó világban, ahol a parlamenti demokráciák túlsúlyba kerültek, vajon szavatolhatóak-e az egyén alapvető jogai, vajon létezik-e olyan megoldás, amely az egyénnek – nem mint egy közösség tagjának – a jogait tudja biztosítani egy adott államban.

Vajon minden állampolgár számára biztosíthatók-e az állami intézmények elvárt semlegessége mellett azok a partikuláris, illetve csoport-szempontok, amelyek akár a többségi nemzet érdekeivel ellentétesek? Megteremthetőek-e egy multikulturális állam minden állampolgára számára, vagy akár a bevándorlók és más jogi kategóriába tartozó, tartósan letelepedettek számára a feltételek arra, hogy élhessenek legalapvetőbb jogaikkal, azaz, hogy saját anyanyelvükön, saját kulturális és vallási szokásaik szerint nyilvánulhassanak meg? Vajon a folyamatban lévő gazdasági és politikai integrációs, homogenizációs folyamatok összeegyeztethetőek a kulturális és nyelvi sokféleség, illetve a különbözőség fenntartásának céljával? Valóban csak a jog kérdése volna a kisebbségi kérdés rendezése és kezelése?

A fentiek is mutatják, hogy a kérdés mennyire összetett, amelynek megoldására véleményem szerint egy új, interdiszciplináris paradigmára volna szükség, amelynek kialakítása, úgy gondolom, csak a különböző tudományterületek összekapcsolódásával valósítható meg (ezért szorgalmazandó a különböző tudományterületek művelői közötti párbeszéd). Összefoglaló tanulmányommal ehhez kívánok adalékokkal hozzájárulni.

A nyelvpolitika diszciplína és más, interdiszciplináris kérdések

A nyelvpolitika a nyelv és politika összefüggésével, a bennük vagy rajtuk keresztül megtestesülő hatalomgyakorlás kérdéseivel foglalkozik. Egyrészt az államhatalom nyelvvel kapcsolatos szándékainak, terveinek érvényesítését jelenti; másrészt pedig olyan döntést vagy döntéssorozatot jelent – amilyen például a hivatalos és a munkanyelvekre, vagy a nemzeti, regionális, őshonos vagy az idegen nyelvek tanítására vonatkozó jogi-politikai döntés –, amely(ke)t az államhatalom valamely háttérben meghúzó nyelvi ideológiának megfelelően végez (vö. Labrie, 1996; Ninyoles, 1989; Szépe, 1984).

A nyelvi ideológiák alapvetően kétirányúak: asszimilációs vagy egyenjogúsító jellegűek. Az előbbi célja a beolvasztás, a jellegzetes etnográfiai jegyek eltüntetése, amelyet a hatalom gyakran sajátos politikai eszközökkel, diktatórikus intézkedésekkel kényszerít ki. Ez az ideológia tipikusan a nemzetállamok sajátja. Ezzel szemben az egyenjogúsító ideológia a nyelvi-etnikai közösségek létezési jogának és kulturális sajátosságainak elismerését jelenti, amely irányultságát tekintve lehet területileg vagy individuálisan megalapozott, vagy pedig a kettő kombinációja (vö. *Pool*, 1973; *Cobarrubias*, 1983; *Skutnabb-Kangas*, 1997).

Voltaképpen a nyelvpolitika egy olyan ideológia, amely a nyelvtervezési döntéseket határozza meg. Ezek a döntések irányulhatnak egyrészt egy adott nyelvnek és funkcióinak társadalmi és jogi helyzetére, másrészt a nyelv formai változatainak kidolgozására.

A cél természetesen – és nemcsak az Európai Unió viszonylatában – a nyelvek egyenértékűségéből kiinduló, a nyelvi és emberi jogok érvényesülését szem előtt tartó ún. emancipációs nyelvpolitika megvalósítása volna, amely „nem szűk látókörű hatalompolitikai megfontolásokból, az adott társadalmi struktúrából és az uralkodó kultúrák hagyományaiból kiindulva, hanem általános humanista érdekekből cselekedne [...], a demokrácia növelését tűzve ki célul” (*Bochmann*, idézi: *Szépe és Derényi*, 1999, 36. o.).

A nyelvpolitikával érintkező nyelvi jogok (vö. *Skutnabb-Kangas és Phillipson*, 1997; *Szépe*, 1996) egyrészt az emberi jogoknak, másrészt a kisebbségi jogoknak az egyik dimenziója. A nyelvpolitikához és a nyelvtervezéshez abban az értelemben kapcsolódik, hogy amíg ez utóbbi két fogalom a szabályozók oldaláról közelíti meg a nyelvhasználat befolyásolásának tényét, a nyelvi jogok a nyelvhasználók érdekeit tartja szem előtt egyéni és közösségi szinten. A két szempont voltaképpen sajátos egységgé olvad össze.

A jog azonban csak a lehetőséget adja, hiszen a társadalom hagyományain, magatartásán múlik, hogy mennyire lehet a jognak érvényt szerezni; továbbá a kisebbségi kérdés nem csupán jog kérdése, függvénye a politikai rendszernek, a politikai kultúrának; függ az állampolgárok akarától, egymás iránti lojalitásától; és fokmérője az erkölcsi érettségnek.

Az etno-regionalizmus fogalma, amely a nemzetállam fogalmát váltotta fel, Nyugat-Európában az 1980-as évektől van jelen. Az etno-regionalizmus egy olyan modell, amely a tájegységi és az etnikai érdekegyeztetés mozzanatán nyugszik (*Hamerton-Kelly*, 1997), ahol az állam, megszabadulva az elnyomó szerepkörtől, az érdekegyeztetés koordinátorává válik. Az állam azzal, hogy teret ad a nemzeti újjáéledési mozgalmaknak, és biztosítja a kulturális autonómiát, saját nélkülözhetetlenségét is biztosítja, mivel a nemzetiségek saját érdekeiket nem tudnák hathatósan képviselni az erősebb gazdasággal vagy a magasabb lélekszámmal rendelkező másik/harmadik nemzettel szemben (*Tóth*, 1999). Az etno-regionális megoldások egyik legjellemzőbb példája Svájc és Belgium, de a brit, az olasz és a spanyol nemzetiségi politika is ezen az úton halad.

Az etno-regionális átalakulással kapcsolatban két kérdés merül fel: (1) Az állam vajon képes-e megküzdeni a szükségszerűen megjelenő szeparációs kísérletekkel, és képes-e fenntartani az állam egységét? (2) Törvényszerű-e az a 19. századtól megjelenő folyamat, hogy a többkultúrájú államok felbomlanak, és belőlük nemzetállamok jönnek létre?

Az előbbi gondolkörbe illeszkedő nyelv- és geopolitikai modell egy olyan „földrajzi meghatározottságú nyelvtudományi vizsgálat, amelynek keretében az egymással érintkező nyelvek kapcsolatait kutatják. Közös célja a nyelvi geopolitikai törvényszerűségek alapján tudományos nyelvpolitikát létrehozni a kommunikációs és ezzel együtt a személyi, társadalmi, gazdasági, politikai konfliktusok feloldására, a belső és külső nyelvi hátrány csökkentésére, a nyelv presztízsének növelésére” (*Balázs és Marác*, 1994, 17. o.). Vagyis a nyelvi geopolitika – amit helyesebb lenne geo-nyelvpolitikaként definiálni, mivel a geopolitika a földfelszín egészen zajló politikai és kulturális teret vizsgálja, makro-, mezo- és mikroszinten, és ezeken a szinteken vizsgálódik a nyelvpolitikai

is – nem más, mint a Teleki Pál által 1917-ben (!) definiált „földrajzi gondolat”¹ nyelvi aspektusa, természetesen mindennemű korlátozás és kirekesztés nélkül.

A területek ún. kultúrtér-analízisen alapuló vizsgálata szerint, amely számunkra nyelvi aspektusa miatt lényeges, a kultúrföldrész fogalma sokrétű, földrajzilag, történelmileg és kulturálisan is differenciált konglomerátum. A kultúrtér-analízis során vizsgálandó: (1) nyelvi alapú kultúrtér; (2) természeti adottságok; (3) történelmi, vallási, etnikai, nyelvi differenciálódás a nagykollektívákon belül (például arab vagy török); (4) a belső növekedés és a külső elnyomás; (5) történelmi dimenziók (a külső hatások tér- és időbeli aspektusai); (6) a politikum önazonossága (gyökerek, eredet, származás); (7) „Ökonomikus, ökológikus források szerepe a nagyterek differenciálódási ismertető jegyeként” (Mező, 1999). Bizonyos értelemben Tóth József és Trócsányi András (1997, 2002) is hasonló gondolatokat vet fel kulturális földrajzi vizsgálódásai során, valamint tételmeletében.

Ehhez a gondolatkörhöz társítható Györi-Nagy Sándor és Kelemen Janka (1993) nyelvérintkezési, nyelv- és kultúrtudati problémákra épülő, nyelv- és kultúrókológiai modellje is, amely a nyelv, a nép, a kultúra és táj szerves egységében, történelmi keretbe helyezve tárja fel egy-egy régió sajátosságait.

A kolozsvári Péntek János nyelvi környezetvédelemre, az ökolingvisztikára, rehabilitációs, nyelvészeti kísérletekre ösztönző érvelése a kultúra- és nyelvkeveredés, két-nyelvűség kapcsán, az ökolingvisztika mellett érvel: „a rejtett szemantikai és szintaktikai hatások, a lexikális átvételek, a kényszerkétnyelvűség a nyelvi közösségek bomlásával párhuzamosan a nyelvi rendszert is bomlasztja, szennyezi. Fokozatosan nyelvi erőziót indít el, amely nyelvcseréhez, nyelvvesztéshez, nyelvi asszimilációhoz vezet” (Péntek, 1999, 49. o.). Ezért fokozottabb nyelvi környezetvédelemre, ökolingvisztikára, rehabilitációs, nyelvészeti kísérletekre van szükség.

Összegzőként elmondhatjuk, hogy a modern vizsgálódási módszerek közelebb visznek minket a társadalmi folyamatok teljesebb megismeréséhez, ami lehetővé teheti számunkra az ún. „hiányzó paradigma” megtalálását; ennek megtalálása azonban csak interdiszciplináris együttműködés keretében jöhet létre. Ez a tanulmány most a németalföldi kultúrtérre koncentrál.

Hollandok és flamandok

A németalföldi státusát tekintve a Holland Királyság hivatalos nyelve, valamint a Belga Királyság flamand lakosságának anyanyelveként a franciával egyenrangú hivatalos nyelve is kivéve északon a kétnyelvű fríz tartományt, a belgiumi Német Közösséget, valamint a kétnyelvű Brüsszelt. Franciaország északnyugati részén szintén megtalálható a németalföldi déli változata, a flamand.

A németalföldi hivatalos nyelv továbbá Suriname-ban, valamint leánynyelve, az afrikaans a Dél-afrikai Köztársaságban, ahol az első demokratikus választást követően (1994) az afrikaans és az angol nyelv mellett még kilenc afrikai nyelv kapott helyet. Ezek a sepedi, seszoto, secsvana, siszvázi, tschivenda, xiconga, isindebele, isixhosza és az isizulu.

A németalföldi nyelv nyomokban fellelhető Ceylon szigetén is, valamint Indonéziában, ezenkívül Michiganban az 1920-as években még körülbelül 30 000 ember anyanyelve volt a németalföldi; New Jerseyben pedig még 1900-ban is lingua franca, holott 1664-ben több más észak-amerikai holland birtokkal együtt ez a terület is angol fennhatóság alá került. Puerto Rico nyugati részén, a braziliai Recife városában, pontosabban annak Olinda részén, valamint Szingapúrban szintén található bizonyos németalföldi hatás (Szépe György szóbeli közlése alapján).

A hollandok és a flamandok hivatalosan a németalföldit beszélik. Az általános németalföldi kultúrnyelv – amelynek alapja a beszélt és az írott nyelvi egység Hollandia és

Belgium holland nyelvű részein – az úgynevezett Algemeen Beschaafd Nederlands (=AB vagy ABN). Alapjául Amszterdam, Haarlem, Hága, Delft, valamint az elmúlt években Rotterdam városi dialektusai szolgálnak.

Annak ellenére, hogy mind a hollandok, mind a flamandok hajlandóságot mutatnak az együttműködésre, a két fél viszonya meglehetősen ellentmondásos, és integrációra való hajlandóságuk nem ugyanolyan intenzitású. A hollandok a nyelvi egységesülés iránt valójában közömbösek, és gyakran visszautasítják a flamandokkal szemben: szerintük a „dialektusok halma” alkalmatlan a szellemi és kulturális élet magasabb fokú gyakorlására. A hollandok tartózkodó magatartásának másik oka az eltérő kulturális háttérrel magyarázható, mivel a flamandok egy két-, illetve háromnyelvű államban a latin kultúra bölcsőjében nevelkedtek, amíg a hollandokra az angolszász kultúra és szokás hatott. Ezzel ellentétben a flamandok a francia nyelvű vallonokkal szemben csak úgy érvényesülhettek, hogy alkalmazkodtak a holland modellhez: emiatt a flamandok integrációra való hajlandósága mindig erősebb volt, mint a hollandoké (vö. *Beheydt*, 1994). Valaképpen a hollandok és a flamandok közötti különbségnek azonban nem nyelvi, hanem politikai és nemzetiség-tudatban gyökerező okai vannak.

Flamandok és vallonok

Belgium fiatal országnak tekinthető, hiszen a belga állam csak 1830-ban jött létre, ám államiségének gyökerei római időkre, a Gallia Belgica provinciára vezethetők vissza.

A belga államot 1945-ig három politikai törésvonal osztotta meg: társadalmi-gazdasági, filozófiai-világnézeti és nyelvi törésvonalak. A második világháború után ez a három törésvonal összekapcsolódott, aminek oka a hagyományos gazdasági és népességi térszerkezet megváltozása volt. Az ötvenes években Vallónia gazdasági hatalma a hagyományos ágazatok (vas-acélgépgyártás, szénbányászat) általános európai válsága következtében megingott, és a hatvanas, hetvenes évek gazdasági mozgásai következtében a vallon ipar súlyos gazdasági válságba került. Ezzel szemben Flandria gazdaságára kedvezően hatottak az ökonómiai makro-folyamatok (*Probáld*, 1994). Ennek következtében a vallonok a gazdaságpolitika decentralizációját és a paritásos döntéshozatalt követelték országos szinten. Ugyanakkor a flamandok a nyelvi népszámlálás eltörlése, a nyelvi határok végleges kijelölése, vagyis a nyelvtanilag homogén régiók létrehozása mellett szálltak síkra, mivel főleg a brüsszeli agglomerációban folyamatosan csökkent a népességen belüli arányuk, mert a gazdaságilag hanyatló vallon területekről tömegesen vándoroltak az emberek a kedvezőbb helyzetben lévő északi (Flandria), illetve a fővárosi körzetekbe.

Azonban nagyon hamar kiderült, hogy az „árkok” jóval mélyebbek, mint az eddig főként nyelvi problémaként megfogalmazódott vallon–flamand kérdés. A problémák sokkal átfogóbbak, a közösségeket érintő társadalmi, gazdasági és világnézeti kérdések körül artikulálódtak, ami az egységes állami lét felbomlását eredményezhette volna. Csakhogy ez a lehetőség komoly gazdasági és külpolitikai problémákkal járt volna együtt. Olyan megoldást kellett találni, ami úgy töri meg a „flamand emancipáció és a vallon félelem bűvös körét” (*Csizmadia*, 2002, 63. o.), hogy az állam egysége megmarad. Ezért az alkotmány államiságra vonatkozó részeinek újrakodifikálására volt szükség.

A ma is élő alkotmányozási folyamatok az 1970-es években indultak meg. 1970-ben az alkotmányozás folyamán a három kulturális közösség (Flamand Kulturális Közösség, Vallon Kulturális Közösség, Német Kulturális Közösség) autonómiát kapott, a nyelvi közösségek pedig részt kaptak a nemzeti parlamentben, ahol közösségi törvényhozói testületként vesznek részt. A közösségi közigazgatás a nemzeti kormány része maradt, amely kollektíven, teljes egészében felelős a központi kulturális törvényhozásnak, ezért a közösségek nem kaptak adminisztrációs apparátust (*Vos*, 1996).

1980-ban Vallónia nyomására megkezdődött a regionalizáció. A kulturális közösségek új kompetenciákat nyertek, és a régiók (Flandria, Vallónia, Brüsszel) intézményesült infrastruktúrát kaptak: parlamentet törvényhozói hatalommal, és saját kormányt végrehajtói hatalommal. A kulturális közösségek egyéni ügyekben – szociálpolitika, egészségügy – önrendelkezést nyertek, a régiók pedig például gazdasági ügyekben vagy a területfejlesztésben önállóan jártak el (Vos, 1996). Tehát az állam-átalakítás struktúrája két pilléren nyugodott: a közösségek perszonális alapelve, a régiók területi alapelve szerveződtek.

Az 1988–89-es alkotmányos reform során megkezdődött a föderalizáció. A kormány feladatául a jóléti állam és a gazdaság egyenlőtlenségeinek korrigálását kapta. Az oktatás feletti ellenőrzés átkerült a közösségek kezébe, és a régiók gazdasági ügyekben gyakorolt jogkörét megerősítették. Rendeződött Brüsszel helyzete is: ma Brüsszel elkülönült régió saját törvényhozói és saját végrehajtói hatalommal, közvetlenül választott tanáccsal (Cowell, 1997).

1993-ban az alkotmányos monarchiát föderális, unitárius állam váltotta fel. Az állam teljes, aszimmetrikus felosztása – 3 közösség, 3 régió és 4 nyelvterület – politikai megállapodás eredményeként jött létre, amely a perszonális alapelv és a területi alapelv kényes egyensúlyán alapul. Az egyensúlyt, amit leginkább „egyesülési föderalizmusként” lehet jellemezni, továbbra is a gazdasági változások, az etnikumok magatartása és a bevándorlási hullámok befolyásolják. Flandriában felerősödőben van a szeparatizmus, Vallónia pedig egy szilárdabb szövetségről „álmodik”, mint amit a jelenlegi föderalista berendezkedés biztosítani tud. Ebben a tulajdonképpeni kompromisszumos helyzetben a nyelvi probléma továbbra is reflektorfényben áll.

Brüsszelben pedig, a kétnyelvű szigeten, a „kis Belgiumban”, amely az európai közigazgatás központja, összesűrűsödve jelennek meg a belga valóság problémái, ahol az angol egyre inkább lingua francává válik; a francia az alsó-középosztálybeliek, valamint a bevándorlók nyelvévé; amíg a holland nyelvet a középosztálybeli flamand kisebbség bírja. S amíg a hatvanas években a holland nyelvű brüsszeliek főleg a frankofonokban látták az „ellenfeleiket”, ma sokkal jobban tartanak az eurokratáktól és a kevésbé iparosodott országokból érkezőktől, akiknek jó része a francia nyelvű közösséget erősíti.

Hollandok és frízek

Hollandia tartományai közül Frízföld az egyetlen, amelynek saját, külön nyelve van. Lakóinak száma megközelítően az 1990-es évek közepén 620 000: a lakosság 76 száza-

1993-ban az alkotmányos monarchiát föderális, unitárius állam váltotta fel. Az állam teljes, aszimmetrikus felosztása – 3 közösség, 3 régió és 4 nyelvterület – politikai megállapodás eredményeként jött létre, amely a perszonális alapelv és a területi alapelv kényes egyensúlyán alapul. Az egyensúlyt, amit leginkább „egyesülési föderalizmusként” lehet jellemezni, továbbra is a gazdasági változások, az etnikumok magatartása és a bevándorlási hullámok befolyásolják. Flandriában felerősödőben van a szeparatizmus, Vallónia pedig egy szilárdabb szövetségről „álmodik”, mint amit a jelenlegi föderalista berendezkedés biztosítani tud. Ebben a tulajdonképpeni kompromisszumos helyzetben a nyelvi probléma továbbra is reflektorfényben áll.

léka fríznek vallja magát; de ebből csak 54 százalékuk állítja, hogy fríz az anyanyelve. 94 százalékuk érti, és 73 százalékuk beszéli a fríz (Jonkman, 1998, 15–17. o.; *Council of Europe*, 1995, 85. o.).

A fríz nyelvnek sok a közös vonása a többi, kevésbé használt nyelvvel Európában: földrajzilag, gazdaságilag és kulturálisan is perifériára szorult. (1) A tartományon belül a holland és a fríz nyelv között egyenlőtlen a földrajzi eloszlás. (A városban élők vagy olyan, a tartományba települt hollandok, akik nem tanultak meg frízül; vagy olyan frízek, akik főként hollandul beszélnek.) (2) A két nyelv társadalomban betöltött funkciója is eltérő: a frízek informális közegben fríz nyelven beszélnek, amíg a hivatalos ügyeket hollandul intézik, és az idegenekhez is hollandul szólnak (*Gorter*, 1995, 47. o.). Egyre több tényező (a) a diglossziás kétnyelvűség és/vagy (b) a felcserélő kétnyelvűség irányába mutat. (Ennek a folyamatnak ideig-óráig valamelyest ellenáll a fríz szigeteken és vidéken élők földrajzi izoláltsága, hagyományos életmódja és területhez való ragaszkodása, akik valószínű, hogy továbbra is frízül fognak beszélni.)

Ytsma 1995-ös 5. és 8. osztályos holland és/vagy fríz gyerekek körében végzett attitűdvizsgálata is azt mutatta ki, hogy a holland gyerekek viszonya a fríz nyelvhez meglehetősen negatív, és a frízek saját nyelvükről vallott véleménye is meglehetősen ellentmondásos (*The frisian language...*, 2001, 16. o.).

Elgondolkodtató a közoktatásügyi felügyelőség 1999-es jelentése is, amely szerint annak ellenére, hogy 1993 óta Frízföldön a középiskolák alsóbb évfolyamain a fríz nyelv kötelező tárgya, az iskolák 69 százalékában mentességi jogukat² kihasználva egyáltalán nem tanítják a nyelvet, tantárgyként sem (!) (*The frisian language...*, 2001, 12. o.). A fríz helyzete az oktatásban marginális, és pozíciója a pozitív kezdeményezések ellenére (megemlítendő például a The Stifting Pjutteboartersplak óvodai belemerítési programja, vagy az alapfokú iskolákban az „opstap-model”) változatlan. Az iskoláknak nincs körvonalazott nyelvpolitikájuk, a programok közötti választás esetleges, és valószínű, hogy a helyi és a regionális érdekek sem mindig találkoznak egymással, holott elvben alap- és középfokon biztosított a fríz nyelv fennmaradása mind tantárgyként, mind az oktatás nyelveként.

Frízföldön hasonló a helyzet a joggyakorlat terén is. Például 1996-ban Hollandia is ratifikálta a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját, amelynek III. részében a fríz nyelvnek a közéletben való használatát elősegítő intézkedéseket vállalt. A szerződés célszerűségi elvként fogalmazta meg a helyi hatóságok, szervezetek és intézmények számára a fríz nyelvű kommunikációt, és kívánatosnak tartotta az állampolgárok fríz nyelvhasználatát is Frízföldön (*The frisian language...*, 2001, 3–4. o.). A kontraktus alapján mind a tartományi, mind a központi kormány felelősséget vállalt a fríz nyelv és kultúra megőrzésért, így elvileg az állami szervezeteknek a frízekkel szemben fennálló konzultációs kötelezettsége tulajdonképpen hozzájárulhatna a frízek belső politikai önszerveződésének fejlesztéséhez és a közösségi kulturális tudat megerősödéséhez. Azonban a tartományi vezetés jogköre a centralizált irányítás miatt, valamint a központi kormánytól való finansziális függőség, továbbá az autonómia hiánya miatt továbbra is korlátozott, ezért indirekt módon kiszolgálója a központi kormány törekvéseinek (*Gorter és van Rijn*, 1992).

Úgy tűnik, a fennálló körülmények a fríz nyelv kollektív érvényesülése ellen hatnak. Ebből következik, hogy a fríz nyelv nyelvi egyenjogúsítása egyrészt az egyéni nyelvi jogok gyakorlásával valósulhat(na) meg; másrészt pedig a nyelvet és kultúrát támogató politikai és társadalmi csoportok akarától függ, akik a nyelvet tudatosan, identitásuk kifejeződéseként aposztrofálják, ösztönözve a közösség nyelvfenntartás iránti igényét.

Csakhogynem: vajon (1) a fríz aktivisták és oktatásügyi szervezetek nem késték-e el, hogy hatékonyabb lépéseket tegyenek a fríz nyelv védelmének érdekében? (2) Az Európa Tanács kisebbségvédelmi szándéka a gyakorlatban valós garanciát nyújt-e a kisebbségeknek; vagy a fríz, hasonlóan a skót és a walesi kultúrához, egy formalizált kultúra lesz?

Hollandok és bevándorlók

Az 1980-as évek végére a holland kormány a nyíltan asszimilatív oktatás- és nyelvpolitikáról kénytelen volt átváltani egy fél-asszimilatív, fél-pluralista álláspontra. Ennek oka az, hogy ekkorra a holland népességen belül már körülbelül 11 százaléknyi volt a bevándorlók aránya, akiknek a száma a CALO (Commissie Allochtone Leerlingen in het Onderwijs, Bevándorló Tanulók Oktatásügyi Bizottsága) statisztikai adatainak ismeretében évenként körülbelül 50 000 fővel növekszik. Ezért a kormánypolitikában szemléletváltásra volt szükség, mivel a kormány már nem tekinthetett el a társadalmi szempontból hátrányos helyzetűek számát gyarapító 11 százaléknyi lakosságtól, akik gyermekeinek száma az oktatásban részt vevő tanulók számát is növelte (Kroon és Valen, 1994, 105–106. o.).

Ezért az 1980-as évek végétől a különböző tanácskozások tárgyává sürgősségi, több oldalról is támogatott oktatáspolitikai javaslatok és társadalmi elemzések váltak.

1991-ben a tudományos és oktatásügyi államtitkár a bevándorlók oktatására vonatkozó politikai programjában a bevándorlók nyelvének tantárgy szintű oktatását javasolta az alap- és a középfokú oktatási intézményekben.

1992-ben a Holland Nemzeti Akcióterv készítői indítványozták, hogy a szóban forgó nyelveket holland anyanyelvű diákok is választhassák (*The Dutch National Action Programme...*, 1992, 3.14); továbbá proponálták a bevándorlók nyelvét tanítók továbbképzésének megszervezését, és kezdeményezték egy tanárképző főiskola felállítását (*The Dutch National Action Programme...*, 1992, 3.15).

Az akcióterv készítőinek egyértelmű szándéka az volt, hogy rámutassak, a bevándorlók jelenlétét egy államban nem feltétlenül negatívként kell felfogni, és a figyelemnek nem csupán a gazdasági dimenziókra kell(ene) kiterjedni. Egyrészt jelenlétükkel az egysíkú rendszerekben való gondolkodás és a merev magatartás feloldódását segíthetik elő; másrészt egy jóval rugalmasabb, nyitottabb, toleránsabb magatartáskultúra és többretegű nyelvi kultúra iránti fogékonyság, nyelvi érzékenység kialakulásához járulhatnak hozzá. Ezzel szemben erősíthetik a társadalmi deviancia rasszista, idegengyűlölő elemeit is, főleg, ha a gazdasági viszonyok – elsősorban a munkanélküliség – kedvezőtlenül változnak.

Amennyiben ezek a kultúrák tartósan letelepedtek, végig kell gondolni, hogy a szükséges etnikai igények felmérését és a szükségletek behatárolását követően egy állam miként profitálhat jelenlétükből, gazdasági és diplomáciai kapcsolataikból.

1993-ban megjelent Van Kemenadénak a *Ceders in de tuin (Cédrusok a kertben)* című oktatáspolitikai programterve, amelyben a szerző két fontos megállapítást tesz: (1) A bevándorlók gyermekeinek oktatásban tapasztalható lemaradása vagy (a) hátrányos társadalmi-gazdasági helyzetükkel; (b) a többségi csoporttól eltérő kulturális szokásaikkal; (c) a befogadó ország nyelvének minimális ismeretével; (d) vagy ezek együttesével magyarázható. (2) Mivel a bevándorlók csoportjai az államban szétszórtnan helyezkednek el, illetéknéppen a bevándorlók gyermekeinek az oktatási intézményekben való részvételi aránya területenként eltérő; s minthogy iskolai teljesítményük iskolafüggő, emiatt igen változatos képet mutat. Ezért Van Kemenade a svéd rendszerhez hasonló decentralizációs megoldási stratégia bevezetését javasolta. Ennek lényege, hogy az állami finanszírozás mellett az érintett helyi önkormányzatok, hatóságok pótf finanszírozásban részesülnek az oktatás fejlesztésére szánt állami költségvetésből. Az érintett iskolák saját belátásuk szerint a bevándorlók számarányának és a problémák mélységének ismeretében elkészítik a tanulók alulteljesítését megelőző és felzárkóztató programjaikat, amelyek eredményeiről éves beszámolót készítenek. A finanszírozás mértéke az elért eredményektől függ – a kiváló eredményt elérők több, míg a kevesebbet felmutatók kisebb mértékben részesülnek pénzügyi támogatásban –, ezáltal az iskolák is ösztönözve vannak

a tantervfejlesztésben, miközben a helyi önkormányzatok felelőssége is nő. Egyébként Van Kemenade a differenciatív póttámogatási rendszer bevezetését a holland finanszírozási rendszer ellenőrizhetetlenségével indokolta. Azonban jogosan merül fel a kérdés, vajon hogyan mérhető az oktatási intézmények eredményessége, hiszen rendkívül sok és összetett változó befolyásolhatja az eredményeket, mint például a gazdasági és kulturális közeg, amiből a tanuló érkezik.

1994-ben Kroon és Vallen olyan tananyagon kívüli, iskolai előkészítő programmal álltak elő, amelyet családi intervenciós tevékenységnek neveztek el. Tapasztalatok szerint a szülők és gyerekek képzettségének növekedésével párhuzamosan pozitív irányban változik a családon belül az intellektuális közeg. Azoknak az anyáknak a kapcsolata az iskolával, akik gyermekükkel együtt részt vettek a programban, a későbbiek során sokkal jobb lesz, és gyermekeik tanulmányi eredményeit is fokozottabban ellenőrzik.

Ezenkívül a kormány irányelvei között található az interkulturális nevelés feltételeinek megteremtése, ami azt jelenti, hogy az irányzat a mássághoz való jog elismerésének értelmében elveti az iskola holland-domináns, egyoldalú kulturális normáit, és az iskola filozófiájának részévé teszi az értékek pluralizmusának elismerését. Az interkulturális oktatás orvosság a nyelvcentrikusságra is.

A bevándorlók helyzetének végiggondolása hazánkban is aktuális, mivel

1. Uniós csatlakozásunkkal és az ezzel járó, feltételezett gazdasági növekedésünk miatt egyre több bevándorló és letelepedni vágyó fog érkezni hazánkba.
2. A bevándorlók jelentős része más kulturális és nyelvi közegeből érkezik.
3. Jelenleg nincs átfogó állami stratégia a bevándorlók helyzetének kezelésére.
4. A bevándorlók integrációja (nem asszimilációja) állami és társadalmi érdek.
5. A stratégiának a nemzeti célokat kell megvalósítania, de nem sértheti a nemzetközi jogot és az alapvető emberi értékeket, jogokat.
6. A stratégiának három színtere van:
 - kormányzati szint (társadalomfejlesztés, munkaerőpiac, humán erőforrás-fejlesztés, redistribúció);
 - regionális szint (társadalmi revitalizáció);
 - egyéni szint (életminőség javítása).
7. A leendő stratégia fontos alappillére a nyelvoktatás és a gyermekek oktatása (*Gúti*, 2004).

Hollandok és az idegennyelv-oktatási reform: versenyképesnek maradni európai kontextusban

Hollandiában 1988 decemberében a kormány *Borders open! Mouths shut? (Nyitott határok? Csukott szájak?)* címmel a holland tudományos és oktatásügyi, külügyi, kereskedelmi és gazdasági szektorok képviselőinek részvételével konferenciát szervezett, amelynek tárgya az idegennyelv-oktatás helyzetének feltárása volt. A konferencia résztvevői megállapították, hogy (1) Hollandiában az idegennyelv-tanítással kapcsolatos hatályos intézkedések elavultak, és nem elégítik ki az idegen nyelvek iránt megnövekedett igényt. (2) Az idegennyelv-tanítás minőségi és mennyiségi szabályozása nem megfelelő a gazdaságban a versenyképességhez szükséges szint eléréséhez, vagyis a képzés nyújtotta lehetőségek és a munkaerőpiaci igény között nincs egyensúly. Egyensúlyi helyzet, a kereslet és a kínálat közötti optimális állapot elérése, a gazdasági környezet kielégítése állandó elemzést kíván, és feltételezi a gazdasági és oktatási szféra együttműködését. (c) Szükségszerű az idegennyelv-oktatás helyzetének újragondolása, valamint egy stratégiai program kidolgozása.

Ezért a kormány megbízta T. J. M. van Els professzort és munkatársait egy az idegen nyelvek oktatásáról szóló nemzeti akcióprogram elkészítésével.

Az Akcióprogram előkészítése három szakaszban zajlott:

Az Akcióterv előkészítésének szakaszai

kínálat:	2. szakasz:	1. szakasz:
	idegennyelvi kompetencia: „tudástérkép” az oktatási szektorokban	az idegennyelv-oktatás helyzetének feltárása, a problémás területek kiszűrése
kereslet:	3. szakasz:	Akcióterv:
	az idegennyelv-ismeret iránti kereslet felmérése	az idegennyelv-oktatás reformtervezete, a javaslatok előterjesztése, a megvalósítási terv kidolgozása

(szerkesztette az Akcióterv alapján: Gúti, 2004)

Az Akcióterv nyolc területet érint: tartalmazza (1) a kormány feladatait; (2) a középfokú oktatás reformtervezetét; (3) a bevándorlók nyelvének oktatására vonatkozó akciótervet; (4) a szakirányú képzést folytató intézmények idegennyelvoktatás-politikájára vonatkozó javaslatokat; (5) a felsőfokú oktatási intézmények feladatait; (6) a magánszférát / a kormány által nem támogatott oktatást érintő előterjesztéseket; továbbá (7) egy általános referenciaterv elkészítésére; valamint (8) az oktatásmódszertanra vonatkozó javaslatokat.

Mivel Hollandia idegennyelvoktatás-politikája az ország sajátos helyzetének köszönhetően szerkezetében is bizonyos, és a felvázolt elemek tekintetében is hasznos példát mutathat Magyarország számára a nyelv gazdasági és politikai szerepvállalása tekintetében, ezért véleményem szerint a holland modellt szem előtt tartva

1. felül kellene vizsgálni a statisztikai adatszolgáltatást, összekapcsolva a Terestyéni Tamás (1996) nevéhez fűződő közvélemény-kutatási módszerekkel, illetve a nyelvi szükségletek, igények elemzésével.
2. Meg kellene kezdeni az oktatási szektorok feladatainak meghatározására, az egyes oktatási szintek és területek munkájának összehangolására, valamint az oktatási rendszer teljes vertikumát átfogó keretterv elkészítésére vonatkozó kutatásokat, a szakmaspecifikus igények figyelembevételével (vö. *Szépe*, 2000).
3. Szemügyre kellene venni a nyelvek tanulásbeli sorrendjét, és meg kellene kezdeni a nyelvek összefüggésére vonatkozó vizsgálatokat is. A nyelvek sorrendiségének megállapításához figyelembe kell venni a földrajzi kapcsolatok és cserekapcsolatok meglétét; a gazdasági, kulturális és politikai kapcsolatokat; valamint a hazánkban elhelyezkedő nemzetiségek elhelyezkedését, státuszát.
4. Szükséges lenne a szakmai kommunikáció oktatásával is foglalkozni, és megtalálni helyét a szakképzésben, amihez elengedhetetlen az igények felmérése, változatos programok kikísérletezése, amelyekhez az alkalmazott nyelvészeti kutatások megfelelő keretet biztosítanának. Hiszen a szakképző intézetekben a szakmai kifejezések már a tananyag igen korai szakaszában megjelennek, ezért a szaknyelvoktatásnak már a pályaaorientáció szakaszában meg kellene jelennie alapozó jelleggel (vö. *Einhorn*, 2000, 698–699. o.), előkészítve a magasabb szintű szaknyelvoktatást. Természetesen fel kellene mérni, hogy az egyes oktatási szinteken, az egyes intézménytípusokban milyen mélységben jelenjenek meg a szakmai tartalmak, a tanulók anyanyelvi előképzettségének és kompetenciájának figyelembevételével. Vagyis a követelményrendszert a képzési formákhoz, a képzés menetéhez, típusához, a diákság képességeihez mérten, a foglalkoztatási elvárásokhoz igazodva kellene megfo-

galmazni. A vizsgák rendszerében is érvényesülhetne az autonómia, a célcsoportra irányultság szem előtt tartásával.

Egyúttal össze kellene hangolni a szakképző intézetek és a szakmai felsőfokú képzést végző intézmények munkáját. A közöttük kialakítandó egészséges partnerkapcsolat kiépítésének ösztönzése szükségyszerű, amelynek keretében az intézmények közötti együttműködés létrejöttét követően közös munkaterv készülne, amely vizsgálja az idegen nyelvek gazdaságban betöltött szerepét; a külföldön töltött gyakorlati idő és tanulmányutak konzekvenciáit; valamint az intézmények közötti csereprogramok hatékonyságát.

Továbbá meg kellene találni annak a módját, hogyan lehetne az iskolák partnerkapcsolatait a munkaerő-gazdálkodás szempontjából is valóban eredményessé tenni. Olyan konszenzusra volna szükség a vállalatok és az oktatási intézmények között, amely a kölcsönös együttműködés elvén alapulva érdekeltté tenné a partnereket az oktatás minőségének javításában is.

5. A tantervfejlesztések támogatása is nélkülözhetetlen a piacképes idegennyelv-ismeret oktatásához és elsajátításához: a tantervfejlesztők munkáját elkötelezett gazdasági szakemberek segítenék, akik tájékoztatást nyújtanának a nyelvek piaci értékének változásáról, a nyelvhasználati szokásokról, ösztönözve a kutatásokat.

Összegezve, olyan idegennyelv-oktatási stratégiára volna szükség, amely a keresletet és kínálatot összeegyeztetve, a piacgazdasági elvárásokhoz, a különböző térségi és társadalmi igényekhez igazodik.

Versenyképesnek maradni másutt: nyelvpolitika a Dél-afrikai Köztársaságban

Jelenleg Dél-Afrika a nemzetépítés útján halad, amelynek végső célja az ún. „szivárványnemzet” létrehozása, amelyben a különböző etnikai csoportok megtarthatják kultúrájukat, nyelvüket, vallásukat. Ez merőben új kísérlet az újkori hagyományos nemzetépítési modellek mellett. Ennek következtében a Dél-afrikai Köztársaság egy olyan laboratóriumnak tekinthető, amely például szolgálhat mind az európai uniós nyelvi stratégia megteremtéséhez, mind a kelet-közép-európai térség etnikai problémáinak megoldásához. Azonban egy ilyen államnak csak akkor van esélye, ha képes lesz rendezni az etnikai sokféleség és a nemzeti egység közötti ellentmondást (ugyanis a Dél-afrikai Köztársaságban jelenleg 11 hivatalos nyelv van, ezek közül az afrikaans és az angol a korábbi gyarmattartók nyelvei, 9 nyelv pedig a bantu nyelvek közé tartozik).

Az azonban kérdés marad, hogy a domináns csoportok képesek lesznek-e hosszú távon az egyenlőtlen hatalmi viszonyokat fenntartani, mivel a politikai változások a népesség egyre nagyobb százalékát kényszerítik arra, hogy tisztázzák szupranacionális identitásukat és definiálják vagy újrameghatározzák önmagukat. Ugyanis az egységesülés, az európai/afrikai integráció és/vagy a területi újrafelosztás vagy újraszervezés mind olyan folyamatok, amelyek egyszerre és egy időben hatnak, és kihívást jelentenek az államoknak. S amíg a dekolonizáció időszaka alatt kibékíthetetlen ellentét feszült az önrendelkezéshez való jog és az államok oszthatatlanságának alapelve között, mára ez a viszony már nem ennyire kiélezett, azonban kezelése szükségyszerű.

Mindenesetre Dél-Afrika példájából néhány általános megállapítás leszűrhető (a teljesség nélkül): (1) A nyelvpolitikai döntések nyomán akkor következnek be változások, és ezek a változások akkor sikeresek, ha egy nagyobb társadalompolitikai döntéssorba, nemzeti stratégiába ágyazódnak. (2) Az a nyelvpolitika, amely a fennálló gazdasági és politikai helyzetet a társadalmi változások ellenére a társadalom akaratának ellen-

szelében kívánja megvalósítani, elhibázott, így „negatív nyelvpolitikának” tekinthető. (3) Többszenyű kontextusban fontos a nyelvi emberi jogok megjelenése és elismerése. A nyelvpolitika oktatási, társadalmi és gazdasági dimenziói a jogok és erőforrások tekintetében erősít(het)ik a nyelvi kompetencia és a kulturális kompetencia létjogosultságát, ami nagyobb társadalmi igazságosságához vezethet.

Konklúzió

(1) Voltaképpen elméleti problémának tekinthető az, van-e egyáltalán olyan elfogadott diszciplína, hogy nyelvpolitika. „Nyelvpolitika mint rendszer nincs, konstruktum van” (Szepe szóbeli közlése).

(1.1) Egy nyelvet beszélő közösség nyelvpolitikája nagyobb mértékben politikatörténet-, földrajz-, kisebb mértékben nyelvkultúra-függő.

(1.2) A nyelvpolitika történeti dimenziók mentén vizsgálható, ennek vannak forróbb és hidegebb pontjai. (A forróbb pontjaiba tartoznak a nagypolitikai célok, az emberi jogokért vívott harcok. Természetesen körvonalaázódnak nyugodtabb periódusok is, ezzel kapcsolatban előre megjósolhatóan több alternatíva van: azonos vagy közel azonos együttműködések, integrációk, megerősödő szolidaritásfélék.)

(1.3) A nyelvpolitika keretei, amennyiben a téma megkívánja, tágíthatóak; egyéb tudományágak vizsgálati módszereit, mint például a földrajztudományban alkalmazott kultúrtér-analízis módszerét integrálhatja.

(1.4) Egyéb alternatívák sem zárhatóak ki, ezért a különböző tudományterületeken dolgozók közötti párbeszéd szorgalmazása szükséges.

(2.) Mint ismeretes, a németalföldi nyelv a magyar nyelvhez hasonlóan a kevésbé széles körben tanított nyelvek kategóriájába tartozik. A holland és a magyar a világ kis népei és kis államai körébe sorolhatók. Ennek ellenére mindkét nyelv, legtöbbször ellenséges környezetben is, képes megújulni és megfelelni a kihívásoknak.

A hollandok helyzetéből adódóan a következő két kérdéskört jártuk körül:

(2.1) Hogyan viszonyulnak a hollandok Hollandián belül, azaz saját közegben, domináns nemzetként a nemzeti kisebbséghez, a frízekhez; az idegenekhez-bevándorlókhöz; illetve milyen idegennyelvoktatás-politikát dolgoztak ki versenyképességüket szem előtt tartva?

(2.2) Mi történik akkor, ha paritásos helyzetben, de azonos makro-kulturális térbe (európai) kerülnek, mint Belgiumban; vagy teljesen más, többszereplős kulturális kontaktzó-nába, idegen makro-kulturális térbe vetődnek?

(3.) Ezekre a kérdésekre a kultúrtér-analízis módszerének felhasználásával kerestük a választ. A következőkre jutottunk:

(3.1) A holland kormány, bár a különböző nemzetközi és nemzeti egyezményekben és jogi fórumokon elismeri a frízek jogát a saját nyelvhasználathoz, azonban centralista politikát folytat, és nem segíti a frízek nemzeti megerősödését a spontán asszimilációs folyamatokkal szemben: „kegy helyett jogot”.

(3.2) A holland kormány megközelítése „fél-pluralista, fél-asszimilatív”: lehetőséget ad az etnikai csoportok kulturális, nyelvi, vallási identitásának megőrzésére, emellett elfogadhatósági szabályokat állít fel a bevándorlóknak és kisebbségeknek, de csak bizonyos csoportokat, meghatározott indokokkal érintő engedményekről van szó. Hiszen ahhoz,

hogy egy társadalom létezzon, fennmaradjon, szükség van a társadalmi kohézió bizonyos fokára, amelyhez bizonyos léptékű asszimiláció szükséges.

(3.3) A holland idegennyelvoktatás-politikának két érdekes pontja van:

(3.3.1) Hollandia idegennyelvoktatás-politikájának kialakításában tudatosan a gazdasági szempontok játszották a főszerepet, amit az is mutat, hogy a program kidolgozásánál gazdasági szakemberek is aktív szerephez jutottak. Ennek következtében sikerült a kis állami lét gazdasági hátrányait előnnyé változtatni azzal, hogy a modernizációs kihívásokra rugalmasan tudnak válaszolni, ami a mai nyitott gazdasági környezetben létkérdés.

(3.3.2) Figyelemre méltó, hogy az angol nyelv erős jelenléte ellenére a hollandok megőrizték, és továbbra is őrzik nyelvi identitásukat: egyensúlyi állapot alakult ki az angol paradigma szétterjedése és a nyelvi paradigma ökológiája között. (A holland modell ezért is példaértékű számunkra, magyarok számára is.)

(3.4.) A németalföldiek (=holland, flamand, búr) egy erősebb idegen kultúrával való érintkezése – mint Belgiumban a francia, vagy a Dél-afrikai Köztársaságban az angol – felszínre hozta a németalföldiek kulturális kisebbség-tudatát, amely többnyire minden olyan nép sajátja, amely nem rendelkezik „évezredes” államisággal, illetve egységes nemzettudattal. A válaszreakcióik is tipikusak: felerősödött nacionalizmus, és az ezzel együtt járó szeparatizmus.

(3.5) Az egységes nemzettudat hiánya, illetve a későn meginduló nemzetépítés megmutatkozik a holland–flamand kapcsolatok ambivalenciájában, ami lassította/lassítja a kulturális integrációt.

(3.6) A hollandok esetében bizonyítható egyrészt az a tézis is, hogy a természeti környezet meghatározza a nép és a társadalom arculatát; másrészt az, hogy egy adott kultúra bizonyos gazdasági közegben képes megőrizni identitását, ezért nem meglepő, hogy a hollandok mindenhol a rurális-agrár tereken tudták/tudják kialakítani összefüggő településrendszerüket. (Nem mond ennek ellent Hollandia és Frízföld urbánus jellege sem, mivel a megélhetés alapja a mezőgazdaság volt, ami ma is fontos szerepet játszik a holland nemzetgazdaság bevételeiben.)

(4.) Összegzőként elmondhatjuk: talán ez a munka is bizonyítja annak szükségességét, hogy a nyelvpolitika más tudományok, mint például a földrajztudomány vizsgálati módszereit, illetve eredményeit felhasználja, és beépítse saját keretei közé. Természetesen nem zárható ki egyéb alternatíva sem, végiggondolása Kelet-Közép-Európában, elsősorban a magyarság szempontjából sem érdektelen. Közvetett gazdagítására reményünk van.

Jegyzetek

¹ Teleki (1996, 20. o.) a földrajzi gondolatot a következőképpen értelmezte: „a földrajzi gondolat a legtagabb formájában mint a környezet felfogása tudásunknak egész komplexumában, tudásunknak minden ágában él, de ember és környezet kapcsolata él ezekben, él a tudás határán messze túl is, érzéseinknek és érzelmeinknek világában. Mindennapi életünk ezernyi részlete megannyi kapcsolat a környezettel és a

mindennapitól eltávolodó, elvont gondolkodásunk is állandó – ha másként nem, öntudatlan – befolyása alatt áll”.

² A mentességi jog azt jelenti, hogy az iskolák felmentést kérhetnek a fríz oktatásának kötelezettsége alól minősített oktatóhiányra, vagy például holland többségű területeken a fríznek csak marginális használatára hivatkozva (*Council of Europe*, 1995, 88. o.).

Irodalomjegyzék

- Balázs Géza és Marác László (1994): Magyar nyelvi geopolitika. *Kétnyelvűség*, 2. 4–5. sz. 14–36.
- Behedyt, L. (1994): The linguistic situation in the new Belgium. *Current Issues in Language and Society*, 1. 2. sz. 148–163.
- Bochmann, K. (1993): *Theorie und Methoden der Sprachpolitik und ihrer Analyse*. In: Bochmann, K. (szerk.): *Sprachpolitik in der Romania*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 3–58. Magyar nyelven: uő (1999): A nyelvpolitika elmélete, módszerei és elemzése. In: Szépe György és Derényi András (1999, szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Corvina Kiadó, Budapest. 25–69. old.
- Cobarrubias, J. (1983): Ethnical Issues in Language Planning. In: Cobarrubias, J. és Fishman, J. A. (szerk.): *Progress in Language Planning: International Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin. 41–85.
- Council of Europe (1995): The Frisian language in the Netherlands. In: *The situation of regional or minority languages in Europe*. Council of Europe, Strausburg. 85–91.
- Cowell, M. (1997): Belgium: the variability of ethnic relations. In: McGarry, J. és O'Leary, B. (szerk.): *The politics of ethnic conflict regulation*. London – New York. 274–295.
- Csizmadia Sándor (2002): Belgium. In: Kardos József és Simándi Irén (szerk.): *Európai politikai rendszerek*. Osiris Kiadó, Budapest. 63–87.
- The Dutch National Action Programme on Foreign Languages*. (1992) Ministry of Education and Science.
- Einhorn Ágnes (2000): Idegennyelv-tanítás a szakképző iskolákban. *Educatio*, 4. sz. 691–700.
- The frisian language in education in the Netherlands*. (2001) <http://www.mercator-central.org>
- Gorter, D. és van Rijn, J. G. (1992): A fríz nyelv helyzete és a nyelvpolitika egyes területei. *Ablak*, 2. sz. 33–42.
- Gorter, D. (1995): Sociolinguistic aspects of language learning in multilingual settings: Focus on Frisian. In: Vallen, T., Birkhoff, A. és Buwalda T. (szerk.): *Home language and school in a European perspective*. Tilburg University Press, Tilburg. 39–51.
- Gúti Erika (2004): A bevándorlók nyelvi helyzetének javításáért. Magyar nyelv- és oktatáspolitikai stratégia. In: Balázs Géza (szerk.): *A 21. század magyar kommunikációja. A magyar nyelv jelene és jövője*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 2. kötet. 299–303.
- Györi-Nagy Sándor és Kelemen Janka (1993): Nyelvünk-kultúránk ökológiája a kisebbségi kétnyelvűség és idegen nyelvi oktatásunk hatásrendszerében. *Kétnyelvűség*, 1. sz. 1–4.
- Hamerton-Kelly, R. (1997): Nemzeti kisebbségek és az európai integráció. Egy elméleti perspektíva. *Külpolitika*, 3. 2. sz. 42–50.
- Jonkmann, R. J. (1994): Die soziolinguistische situation Frieslands. Ergebnisse von „Taal yn Fryslân 1994”. In: Van Uffelen, H. (szerk.): *Minderheitensprachen Friesisch (Friesland, Niederlande) und Slowenisch (Kärnten, Österreich) im Vergleich*. Institut für Germanistik/Nederlandistik, Wien. 15–34. <http://www.ned.univie.ac.at>.
- Kroon, S. és Vallen, T. (1994): Multilingualism and Education: an overview of Language and Education Policies for Ethnic Minorities in the Netherlands. Languages in Contact and Conflict. Experiences in the Netherlands and Belgium. *Current Issues in Language and Society*, 1. 2. sz. 103–130.
- Labrie, N. (1996): Politique linguistique. In: Goebel, H., Nelde, P. H., Stary, Z. és Wölck, W. (szerk.): *Kontaktlinguistik*. de Gruyter, Berlin–New York. 826–832. Magyar nyelven: uő (1999): Nyelvpolitika. In: Szépe György és Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Corvina, Budapest. 15–24.
- Mező Ferenc (1999): A posztmodern geopolitika és a kultúrföldrészek. *Valóság*, 9. sz. 1–10.
- Ninyoles, R. L. (1989): *Estructura social i política lingüística*. Ediciones Bromera, Alzira. 118–129.; 130–147.; 158–178. Magyar nyelven: uő (1999): Társadalmi szerkezet és nyelvpolitika. In: Szépe György és Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Corvina, Budapest. 155–180.
- Péntek János (1999): *A megmaradás esélyei. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága Anyanyelvi Konferenciája*, Budapest, 1999.
- Pool, J. (1973): Mass Opinion on Language Policy: The Case of Canada. In: Rubin, J. és Shuy, R. (szerk.): *Language Planning: Current Issues and Research*. Georgetown University Press, Washington.
- Probáld Ferenc (1994, szerk.): *Európa regionális földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 102–109.
- Skutnabb-Kangas, T. (1997): *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Skutnabb-Kangas, T. és Phillipson, R. (1997): Nyelvi jogok és jogsértések. *Valóság*, 1. sz. 12–30.
- Szépe György (1984): Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV*. 303–329.
- Szépe György (1996): Az anyanyelv-használat mint emberi jog. *Nyelvünk és Kultúránk*, 94–95. sz. 101–117.

Szépe György (2000): Nyelvészeti és nyelvpolitikai megjegyzések. *Educatio*, 4. sz. 639–650.

Teleki Pál (1996): *A földrajzi gondolat története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Terestyéni Tamás (1996): Vizsgálat az idegennyelv-tudásról. *Modern Nyelvoktatás*, 3. sz. 3–16.

Tóth József és Trócsányi András (1997): *A magyarság kulturális földrajza I*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs.

Tóth József és Trócsányi András (2002): *A magyarság kulturális földrajza II*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs.

Tóth Sándor (1999): Az etnikai problémák megoldásának belga útja. In: Papp Norbert és Tóth József

(szerk.): *Első magyar politikai földrajzi konferencia – Változó világ, átalakuló politikai földrajz*. JPTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. 143–147.

Vos, L. (1996): Nationalism, Democracy, and the Belgian State. In: Caplan, R. és Feffer, J. (szerk.): *Europe's new nationalism. States and minorities in Conflict*. Oxford University Press, New York – Oxford. 85–100.

Gúti Erika

Pécsi Tudományegyetem Magyar Nyelv-
és Irodalomtudományi Intézet,
Nyelvtudományi Tanszék